

- сельскохозяйственной промышленности к 1-му мая 1912 года. — К., 1912.
9. ЦДАК України. — Ф.442. — Оп.631. — Спр.196.
  10. Журнал заседания совета 19 сентября 1904 года в четыре часа по полудни, в помещении общества // Сообщения Уманско-Липовецкого сельскохозяйственного общества. — 1904. — 1 ноября. — №4.
  11. Отчет о деятельности Уманско-Липовецкого сельскохозяйственного общества за 1912 год. — Умань, 1913.
  12. Воловик В.П. Соціально-економічне становище Поділля наприкінці XIX — на початку XX століття // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Вип. II. Серія: Історія: Збірник наукових праць / За заг. ред. проф. П.С. Григорчука. — Вінниця, 2000.
  13. Список членов Подольского общества сельского хозяйства и сельскохозяйственной промышленности. — Б.м., 1911.
  14. ЦДАК України. — Ф.442. — Оп. 626. — Спр.20.
  15. Отчет о деятельности Подольского общества сельского хозяйства и сельско-хозяйственной промышленности. За 1911 год. — Винница, 1912.
  16. Кам'янець-Подільський ліський державний архів (далі — КПМДА). — Ф.228. — Оп. 1. — Спр. 10203.
  17. ЦДАК України. — Ф.442. — Оп. 637. — Спр. 325.
  18. ЦДАК України. — Ф.442. — Оп. 628. — Спр. 557.
  19. КПМДА. — Ф.228. — Оп. 1. — Спр. 10192.
  20. ЦДАК України. — Ф.442. — Оп. 631. — Спр. 477.
  21. ЦДАК України. — Ф.442. — Оп. 629. — Спр. 459.
  22. ЦДАК України. — Ф.442. — Оп. 630. — Спр. 421.
  23. ЦДАК України. — Ф.442. — Оп. 633. — Спр. 197.
  24. ЦДАК України. — Ф.442. — Оп. 622. — Спр. 5.
  25. ЦДАК України. — Ф.442. — Оп. 637. — Спр. 284.
  26. ЦДАК України. — Ф.442. — Оп. 636. — Спр. 647. — Ч.2.
  27. Справочные сведения о сельскохозяйственных обществах по данным на 1915 год / Под ред. В.В. Морачевского. — Пг., 1916.
  28. ЦДАК України. — Ф.442. — Оп. 636. — Спр. 647. — Ч.1.
  29. Кузьминецький сільськогосподарський кружок // Світова Зірниця. — 1908. — №6. — 10 лютого.
  30. Економічне життя України // Рада. — 1908. — №177. — 2 августа.
  31. Економічне життя України // Рада. — 1909. — №143. — 25 июня.
  32. Хліборобська виставка в Кузьминцях // Світова Зірниця. — 1908. — 2 березня. — №8/9.
  33. Экономическая жизнь Подольи. — 1913. — №13.
  34. Просьба к г.г. членам общества // Сообщения Уманско-Липовецкого сельскохозяйственного общества. — 1905. — 15 декабря. — №№ 5 — 7.
  35. ЦДАК України. — Ф.442. — Оп. 638. — Спр. 383.
  36. ЦДАК України. — Ф.442. — Оп. 636. — Спр. 647. — Ч. 6.
  37. ЦДАК України. — Ф.442. — Оп. 636. — Спр. 647. — Ч. 7.
  38. ЦДАК України. — Ф.442. — Оп. 636. — Спр. 647. — Ч. 8.
  39. Кооперативна хроніка // Муравейник-Комашня. — 1914. — №1.
  40. ЦДАК України. — Ф.442. — Оп. 637. — Спр. 402.
  41. ЦДАК України. — Ф.1335. — Оп. 1. — Спр. 2150.
  42. Рада. — 1908. — №.94. — 14 апреля.
  43. ЦДАК України. — Ф.442. — Оп. 635. — Спр. 233.
  44. КПМДА. — Ф.629. — Оп. 1. — Спр.31.
  45. Крашенищев К. Открытие крестьянского общества садоводства // Газета. — 1909. — 23 октября. — №41.
  46. Макаренко Н. Наше садівницьке товариство (с.Старі-Петрівці, Київського повіту) // Рілля. — 1912. — 15 априля — Ч. II — 12.
  47. КПМДА. — Ф.629. — Оп. 1. — Спр. 30.
  48. КПМДА. — Ф.629. — Оп. 1. — Спр. 29.
  49. Каландырец А. Старо-Петровское Общество Садоводства // Газета. — 1909. — 31 мая — № 20.
  50. Журливи М. Дописи // Муравейник-Комашня. — 1913. — № 6.
  51. Корреспонденции // Киевская земская газета. — 1912. — № 25.
  52. ДАЖО. — Ф.183. — Оп. 1. — Спр. 84.
  53. Доклады Волыньскому Губернскому земскому собранию. Второй очередной сессии. — Житомир, 1913.
  54. Сільська кооперація. Діяльність сільських товариств // Засів. — 1911. — 29 априля. — №9.
  55. Кременецкое Общество Пчеловодства // Почаевский листок. — 1911. — №3.
  56. ДАЖО — Ф. 352. — Оп. 1. — Спр. 25.
  57. П.С. Корреспонденции // Киевская земская газета. — 1911. — 26 апреля. — №.15.
  58. Трутень. Корреспонденции // Киевская земская газета. — 5 июля. — № 25.
  59. Про діяльність земств і товариств // Рілля. — 1911. — 15 октября — Ч. 24.
  60. Про діяльність земств і товариств // Рілля. — 1913. — 15 апреля — Ч. 12.
  61. Меркулов А. Кооперативное движение в России // Вестник кооперации. — 1910. — Кн. 1.
  62. Про діяльність земств та товариств // Рілля. — 1911. — Ч. 6.
  63. Михайлюк К. Про молочарську справу на Київщині // Муравейник-Комашня. — 1913. — №31.
  64. Михайлюк К.П. Молочная кооперация в Киевской губернии // Киевская земская газета. — 1913. — 19 июля. — № 27.
  65. Селянська кооперація. Молочарське товариство // Засів. — 1911. — 29 июля. — №22.
  66. Шепеличский молочарь. Шепеличское молочное товарищество // Киевская земская газета. — 1913 — № 39. — 11 октября.
  67. Наша кооперація. — 1914. — № 7
  68. Михайлюк К.П. Братский очерк Киевской Губернской Земской Управы по организации и развитию молочного хозяйства в губернии в 1912 г. — К., 1913.
  69. Хроніка // Рілля. — 1912. — 15 мая. — Ч.14.
  70. Про діяльність земств і товариств // Рілля. — 1912. — 15 мая — Ч.14.

Ю.Г. Раку

УКРАЇНСЬКА СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКА КООПЕРАЦІЯ В М'ЯСО-МОЛОЧНОМУ ЕКСПОРТІ УКРАЇНИ В РОКИ НЕПУ

На даному етапі свого розвитку українська економіка, в тому числі й сільське господарство, потребує подальших активних зусиль у напрямку більш ефективного реформування. Для того, щоб наслідки цього реформування мали позитивний ефект, вели до примноження національного багатства та реального примноження добробуту народу, буде корисним скористатися наявним історичним досвідом, набутим у період подібних перетворень часів нової економічної політики. Для України в силу цілого ряду специфічних особливостей, які багато в чому визначають умови функціонування її аграрно-промислового комплексу, більш цінним є досвід не інших країн, а саме свій, вітчизняний, який враховує особливості, характерні лише для неї. Багато корисного для розвитку сільського господарства в сучасних умовах можна використати, аналізуючи характер та напрямки змін в українському сільському господарстві періоду нової економічної політики 1921–1928 років, коли було здійснено серйозну спробу реалізувати в аграрному секторі народного господарства

основоположні елементи ринкової економіки в органічному поєднанні з регулюючими функціями держави.

Ряд проблем організації експорту продуктів сільського господарства в даний період частково висвітлили такі дослідники, як С. Кульчицький [1], А. Морозов [2]. Загалом переважають дослідження, присвячені загальним проблемам діяльності сільськогосподарської кооперації досліджуваного періоду, в яких проаналізовано функціонування кредитної сільськогосподарської кооперації. Враховуючи актуальність питання та брак спеціальних історичних досліджень із цієї проблеми, автор ставить за мету з'ясувати роль і значення кооперативного руху в організації м'ясо-молочного експорту з України.

Між тим цей експорт, зазначимо, економічно дуже вигідний для селянства, був важливим джерелом формування валютного фонду держави, що об'єктивно визначає актуальність даної публікації. У даній статті приділяється увага роботі сільськогосподарської кооперації по налагодженню експорту продукції скотарства, яка в той час займала значне місце серед інших експортних товарів.

Слід зазначити, що в доколгоспний радянський період експорт будь-якої сільськогосподарської продукції був прямо пов'язаний з діяльністю сільськогосподарської кооперації. З березня 1922 року цю роботу очолив Всеукраїнський союз сільськогосподарсько-кредитної та кустарно-промислової кооперації "Сільський господар" [3]. Восени 1924 року розпочало свою роботу і його спеціалізоване відгалуження – Всеукраїнське кооперативне скотарсько-молочарське товариство "Добробут" [4].

Роль сільськогосподарської кооперації в налагодженні нормальних ринкових відносин в аграрному секторі економіки важко переоцінити. Вже в 1922/23 господарському році при загальному обсязі ринкового обігу сільськогосподарської продукції 631 млн. крб., обіг, організований системою сільськогосподарської кооперації, досягає майже 23% всього ринкового обігу продукції сільського господарства [5].

Вже на початку 20-х років сільськогосподарська кооперація України почала здійснювати широку систему заходів, спрямованих на збільшення обсягів експорту незернової частини сільськогосподарської продукції. Однією з причин цього було те, що експорт зерна в значній мірі визначається умовами погоди, а це надає нестійкості вивозу хліба. Передвоєнний (до 1914 року) експорт продукції сільського господарства розподілявся між хлібною і нехлібною його частиною як 79,3% – 20,7%. Але завдяки цілеспрямованій системі заходів, які енергійно і наполегливо проводила сільськогосподарська кооперація в 1924 – 1926 роках, вже в 1927 році це співвідношення розподілялось як 54,4% – 35,6%. Продукти скотарства і птахівництва становили 46% в загальному обсязі експорту нехлібних товарів [6]. В ході цієї роботи сільськогосподарській кооперації постійно доводилось долати дуже багато перешкод, що гальмували розвиток експорту дорогокоштуючої компактної продукції тваринництва та організації її реалізації за кордоном. На заваді стояли не лише економічні, але й політичні перешкоди, які долати було особливо складно. Тому незважаючи на те, що

виробництво м'ясомолочної продукції відбувалося досить швидко, експорт продукції тваринництва в 1926 році все ще відставав від рівня 1913 року [7].

Однак, незважаючи на всі труднощі, частка експорту продукції скотарства і птахівництва, яка у 1909 – 1911 роках дорівнювала 7,7% від усього експорту країни, у 1924/25 р. складала вже 26% від загальної вартості експорту. Щоправда збільшення обсягів промислового експорту зменшувало питому вагу експорту сільськогосподарського в загальному обсязі вивозу. Однак в абсолютних цифрах експорт за кордон м'ясопродуктів постійно зростає. У 1924/25 р. було експортовано бекону і живої худоби на суму 1,7 млн. крб., у 1925/26 р. – на 3,06 млн. крб., а в 1926/27 р. – вже на 4,4 млн. крб. Те ж саме стосується й вивозу масла. В довоєнний час Україна, незважаючи на величезні молочарські ресурси, щороку сама довозила для задоволення потреб внутрішнього споживчого ринку до 500 тис. пудів коров'ячого масла, а вже в 1926/27 р., завдяки інтенсифікації молочного тваринництва, створення системою м'ясо-молочної кооперації "Добробут" широко розгалуженої мережі масло- і сирзаводів, налагодження системи зберігання готової продукції почала сама експортувати в значних обсягах масло [8].

Слід спеціально зазначити, що м'ясний експорт України зростає насамперед за рахунок збільшення дорогокоштуючої продукції м'ясопереробки. Так експорт бекону мав таку динаміку. В 1924/25 р. було вивезено продукції на 317 тис. крб. (19% від всього м'ясного експорту); 1925/26 р. – на 1206,9 тис. крб. (39,5%); 1926/27 р. – на 2154,2 тис. крб. (62,6%). Натомість експорт живої худоби, економічно значно менш вигідний, знизився. В 1924/25 р. – на 1350 тис. крб. (81% від всього м'ясного експорту); 1925/26 р. – його обсяг склав 1850,9 тис. крб. (60,5%); 1926/27 р. – на 1645,8 тис. крб. (37,4%) [9].

Добре демонструють роботу "Добробуту" в цьому напрямку такі цифри. В 1924/25 р. на його підприємствах було вироблено 480 тонн бекону, але вже в наступному 1925/26 р. цей показник склав 1733 тонни. Тобто за один лиш рік виробництво бекону зросло майже в 3,6 раза [10]. Динаміка експорту "Добробуту" в карбованцях виглядає наступним чином: у 1924/25 р. – 317 тис. крб., в 1925/26 р. – 1.207 тис. крб., в 1926/27 р. – 2.754 тис. крб., у 1927/28 р. – 4.485 тис. крб. Інакше кажучи, вартість його м'ясного експорту всього лише за три роки збільшилась більш ніж в 13 раз [11]. Не менш динамічно виглядає і нарощення обсягів експорту коров'ячого масла. Так, експорт масла з України в 1925/26 р. становив 6,0 тис. пудів, у 1926/27 р. – вже 33,6 тис., а у 1927/28 р. цей показник досяг вже 95,3 тис. пудів [12].

Експортна діяльність "Добробуту" будувалась із врахуванням досить тонких, специфічних особливостей. Аналізуючи характер сировинної бази, фахівці "Добробуту" звернули увагу на те, що свинарство на Україні дає особливо високий вихід м'яса. Наприклад, у 1925 р. при заготівлі 3,7 млн. свиней вихід м'яса (сала) становив 9,4 млн. пудів. Вихід м'яса великої рогатої худоби (ВРХ) при наявності 8,1 млн. голів товарної худоби дав того ж року м'яса 9,43 млн. пудів. У 1926 р. за такого ж співвідношення стад, свині дали – 14,2 млн. пудів, а ВРХ – 14,4 млн. пудів. Перспектива щодо експорту продуктів свинарства в роки непу була цілком сприятливою та сталою [13].

Виходячи із очевидної економічної доцільності експортувати вже перероблену, легшу для транспортування і кращу при зберіганні продукцію. "Добробут" постійно дбав про розширення виробничих потужностей нових, сучасних підприємств. В Україні постійно будувалися беконні й ковбасні фабрики. В 1927 році пропускна спроможність зорієнтованих на експорт українських беконних фабрик складала: Полтавська – 150.000 голів, Кременчуцька – 120.000 голів, Київська – 50.000 голів, Вінницька – 90.000 голів, Мелітопольська – 50.000 голів, Чернігівська – 60.000 голів, Коростенська – 60.000 голів, Роменська – 60.000 голів на рік [14].

Так, виробничі потужності лише однієї з багатьох українських беконних фабрик – Полтавської дозволяла переробляти 750 свиней, що забезпечувало вихід 2.250 пудів бекону щодня. Більша частина її продукції йшла у Великобританію. Англіїці купували український бекон дуже охоче, цінили його вище ніж польський чи латвійський. В цілому лише Англія купувала за рік українського бекону на суму близько 3 млн. крб. золотом. На цій же фабриці (з сальних свиней) вироблялась значна кількість ковбаси. До Москви й Ленінграда в рік вивозилось до 100 тис. пудів ковбасних виробів [15]. Суто на експорт лише Полтавська беконна фабрика за рік своєї роботи вивозила до 170 тис. пудів бекону на загальну суму понад 2 млн. крб. [16].

Система м'ясо-молочної кооперації "Добробут" постійно дбала також про будівництво нових, сучасних молокозаводів, що давало можливість постійно збільшувати виробництво високоякісного, конкурентноздатного на світових ринках масла та сиру [17]. Поряд з маслом та сиром експортувалися також такі товари, як бринза, казеїн [18]. Українське масло, яке ніколи не фігурувало на Заході, швидко зайняло одне з провідних місць, обігнавши в ціні добре відоме на Заході сибірське [19].

Заснований наприкінці лютого 1927 р. Волинський "Молочарсоюз", великорайонна спілка спеціальних сільськогосподарських товариств молочного напрямку, розпочав свою господарську діяльність 8 березня цього ж року. В районі діяльності союзу, що поширювалася на дві округи, Волинську і Бердичівську, в 1925/26 р. працювало 38 кооперативних маслозаводів, які попередньо переробляли молоко на 336 сепараторних філіях. Завдяки організаційно-економічним заходам союзу на 1.08.1927 року в цих двох округах працювало вже 78 спеціальних кооперативних товариств скотарсько-молочного напрямку. Серед них налічувалось 62 суто молочних, 8 універсальних, 4 скотарсько-молочних, 2 сільськогосподарські комуни та 2 сільськогосподарські артілі [20].

Добившись добрих результатів у справі підвищення продуктивності скотарства, маючи якісну сировинну базу, широку мережу добре обладнаних молокопереробних підприємств з висококваліфікованим персоналом Волинський "Молочарсоюз" 24.08.1927 р. надіслав до Лондона перший вагон свого масла. Прискіпливо-ретельна Лондонська експертиза масло "Молочарсоюзу" оцінила так: 70% – першого сорту; 30% – вищого другого сорту [21]. Це були дуже високі результати. Вони говорять про те, що українська продукція, донедавна ще зовсім невідома, відразу почала користуватися попитом за кордоном через свою

високу якість. До того ж слід зазначити, що дбаючи про високу якість продукції, фахівці української молочної кооперації повністю відмовилися від технології, яка передбачала нейтралізацію вершків якими б то не було лугами. Цей виключно важливий технологічний аспект на жаль зовсім не відмічався Лондонською експертизою в її оцінювальних листках. Причиною цього було побоювання того, що українське масло завдяки своїй виключно високій якості надто потіснить традиційних виробників з країн Британської імперії, зокрема Нової Зеландії.

Загальна органолептична оцінка масла в Лондоні проводилась по 100-бальній системі. Масло, які оцінено в 84 – 87 балів, відносилися до масла другого сорту, причому масла, що мали 87 балів, помічалися в експортному листку як "масла кращого другого сорту". Масло, що одержали більше 87 балів, відносилися до першого сорту, а менше 84 балів – до третього.

За даною методикою поставлене "Добробутом" солоне та солодке масло в Лондоні отримало наступні оцінки. Солоне масло: смак і запах – 50 балів, плюс консистенція – 25 балів, плюс колір – 5 балів, плюс якість соління – 10 балів, якість пакування – 10 балів. Отже, всього – максимальні 100 балів. Таку ж максимально високу оцінку отримало солодке масло з України: смак і запах – 55 балів, консистенція – 30 балів, колір – 5 балів, пакування – 10 балів. Всього – 100 балів [22].

Наведені дані свідчать про те, що незважаючи на всі господарсько-економічні й суспільно-політичні труднощі, які доводилось долати українській сільськогосподарській кооперації на шляху її розбудови, кооперативний експорт продукції скотарства розвивався дуже швидко. Експорт продукції тваринництва став важливим джерелом фінансування розвитку промисловості. Слід особливо зазначити те, що основна увага приділялась насамперед дорожкоштуючій, в порівнянні з довоєнним експортом живих свиней та великої рогатої худоби, продукції глибокої переробки: ковбасним виробам, маслу, сиру тощо. Всі ці продукти завдяки своїй високій якості користувалися значним попитом за кордоном і з успіхом конкурували з аналогічною продукцією інших європейських країн. Цьому сприяла продумана стратегія українського сільськогосподарського експорту, чисельні технічні нововведення, будівництво найсучасніших підприємств для переробки м'яса та молока, потужних холодильників. Обсяг переробленої експортної продукції постійно збільшувався за рахунок зменшення вивозу живих свиней та великої рогатої худоби, що при сталій кількості сировини, завдяки її глибокій переробці, вело до збільшення зовнішньоторговельних прибутків країни. Особливо слід наголосити на тому, що експортна діяльність сільськогосподарської кооперації ніяким чином не шкодила економічним інтересам селянства. Навпаки, будучи організованою виключно на ринкових засадах, вона гарантувала всім її учасникам за рахунок реалізації продукції по високих закордонних цінах значно більші грошові надходження.

1. Кульчицький С.В. УРСР в добу "воєнного комунізму" (1917-1920). Спроба побудови концептуальних засад реальної історії. Історичні зошити. – К., 1994.
2. Морозов А.Г. Село і гроші. Українська кредитна кооперація в добу непу. – Черкаси, 1993.

3. Всеукраїнський союз сільськогосподарсько-кредитової та кустарно-промислової й промислово-кредитової кооперації "Сільський господар". – X., 1924.
4. Кооперація на Україні в 1925 – 1926 рр. // *Статистика України*. – № 148. – X., 1929.
5. Шліхтер А. *Партія і селянство* // *Більшовик України*. – 1927. – № 12 – 13.
6. *Комуніст*. – 1927. – 23 серпня.
7. Кондратьев Н.Д. *Экспорт сельскохозяйственных товаров СССР (итоги и условия развития)*. // *Пути сельского хозяйства*. – 1927. – № 10.
8. Голденберг І. *Зовнішня торгівля України* // *Більшовик України*. – 1928. – № 17.
9. *Більшовик України*. – 1928. – № 17.
10. *Українське скотарство*. – 1926 р. – № 10.
11. Йоффе А. *Беконна справа на Україні та заходи в справі підготування беконної сировини* // *Українське скотарство*. – 1929. – № 5.
12. *Центральний державний архів вищих органів влади України*. – Ф. 325. – Оп. 1. – Спр. 272.
13. Гляшенко М. *Спільні моменти в роботі зоотехнічного та ветперсоналу в охороні свинарства* // *Українське скотарство*. – 1929. – № 3.
14. Йоффе А. *Беконна справа на Україні й заходи в справі підготування сировинної бази для беконних фабрик* // *Українське скотарство*. – 1929. – № 6.
15. *Радянське село*. – 1927. – 28 липня.
16. *Хроніка* // *Полтавський селянин*. – 1927. – № 6.
17. Редін М. *Паростки соціалізму на селі* // *Більшовик України*. – 1928. – № 2.
18. Гуревич Г. *Експорт нехлібної с/г продукції України* // *Український агроном*. – 1927. – № 5 – 6.
19. *Перспективи експортної роботи потребителівської кооперації* // *Кооперативне будівництво*. – 1928. – № 7.
20. Сідельник В. *Волинське масло за кордоном* // *Радянський селянин*. – 1927. – № 17 – 18.
21. *Коопероване село*. – 1927. – № 20.
22. *Азов. Експорт укр. масла* // *Українське скотарство*. – 1928. – № 3.

І.А.Фареній

ПОЧАТОК КРЕДИТНО-КООПЕРАТИВНОЇ РОБОТИ В УКРАЇНСЬКОМУ СЕЛІ

Однією з маловідомих сторінок історії вітчизняної кооперації є процес зародження її кредитної галузі, який припадає на другу половину XIX ст. Вказана тема знаходила відображення в ряді наукових праць [1 – 7], однак висвітлення в літературі започаткування кредитно-кооперативної роботи має фрагментарний характер. Воно здійснюється в контексті розвитку кооперативного руху в цілому або відображується в регіональних аспектах або ж як компонент кооперативного життя значно ширших хронологічних періодів. У результаті загальна картина становища кредитної кооперації цієї доби практично невідома. Нез'ясовані ні її кількісні параметри, ні обсяги операцій, ні ефективність роботи. Така ситуація зумовлює необхідність дослідження вказаної проблеми. Предметом представленої розвідки є кредитна кооперація Наддніпрянської України в хронологічних межах 1860-х – 1890-х років, на які припадає її зародження. Мета – розкрити процес виникнення кредитно-кооперативної роботи у пореформений період. При цьому ставляться завдання дослідити динаміку кількості кредитних кооперативів, їхній соціальний склад, напрямки та ефективність діяльності.

Першим кредитним кооперативом у Наддніпрянській Україні вважається Гадяцьке ощадно-позичкове товариство на Полтавщині, статут якого був затверджений у квітні 1869 року. Ініціаторами його створення були міщани Бойко, Макаюда, Шевченко, а також міський голова Гадяча Хохловський. Які саме обставини зумовили їхню прихильність до кооперативної форми організації кредитних послуг, не відомо. Є підстави стверджувати, що цей вибір не був вповні усвідомлений. Певною мірою, Гадяцьке товариство лише за формально-юридичними ознаками було кооперативом, оскільки членство в ньому передбачалося переважно для осіб міщанського стану. Замкнуто-корпоративний характер організації зберігався впродовж багатьох десятиліть діяльності і є свідченням відсутності в її учасників належного розуміння і прихильності до ідей кооперації [4].

Слідом за Гадяцьким товариством в українських губерніях стали виникати чергові осередки кредитно-кооперативної роботи. Впродовж 1870-х – першої половини 1880-х років їх кількість виказувала, хоч і не інтенсивну, але досить стабільну тенденцію до зростання. Найповніші відомості з цього питання несуть матеріали Комітету щодо сільських ощадно-позичкових та промислових товариств при Імператорському Московському товаристві сільського господарства, який цілеспрямовано займався накопиченням інформації про кредитні кооперативи. За його даними, на початку 1874 року на території українських губерній Російської імперії діяло 53 ощадно-позичкових товариства [Підраховано за: 8, 136–295], 1875-го – не менше 77 [Підраховано за: 9, LX, LXVI, LXX, LXXII, LXXIV], а вже на січень 1876-го – більше 90 [Підраховано за: 10, 59 – 83]. До 1878 року їх кількість зросла до 135 [Підраховано за: 11, 89 – 109], на 1885 – 1886 рр. – перевищувала 170 [Підраховано за: 12, 3 – 32; 13, 3 – 32].

З середини 1880-х років поширення кредитно-кооперативної діяльності призупинилося. На початку 1888 року кількість діючих ощадно-позичкових товариств не перевищувала 160 [Підраховано за: 14, 3 – 33], а вже у 1889-му їх працювало лише 129. У 1890 році кількість кредитних кооперативів зменшилась до 122 [Підраховано за: 15, V-VI, 71] і в останнє десятиліття XIX віку очевидно не зазнавала суттєвих змін [16, 16 – 18; 17, 17 – 19].

Така, досить невтішна, динаміка чисельності ощадно-позичкових товариств значною мірою була пов'язана із низьким рівнем їх життєздатності. З часу появи першого кредитного кооперативу в Наддніпрянщині і до кінця 1880-х років припинили своє існування або ж не змогли розпочати діяльність понад 100 відповідних товариств [Підраховано за: 14, 3 – 33].

Однією з причин повільного розвитку кредитно-кооперативної роботи та занепад її осередків зумовлювалися вкрай обмеженими грошовими ресурсами членів товариств, внаслідок чого їм для нормального функціонування просто не вистачало обігових коштів. Підтвердженням цього також може бути та обставина, що переважна більшість життєздатних кредитних кооперативів у час свого заснування отримали на пільгових умовах позики для формування основних капіталів. На кінець 1886 року із 169 діючих в українських губерніях ощадно-позичкових товариств щонайменше 106 мали кредити